

Fra borgerkrig til dødsrue

af Flemming Skipper

Laurits Holm Christensen, Johannes Abildgaard Jacobsen og Leo Kari. Tre skæbner fra kampen mod fascismen og nazismen.

Stutthof i Polen hørte til nazisternes værste koncentrationslejre under Anden Verdenskrig. Jødiske mænd og kvinder, russere og polakker udsattes for den grusomste behandling, der endte med døden. Blandt de øvrige fanger var mange danskere. I denne gruppe var kommunister, som det danske politi havde arresteret og anbragt i Horserød-lejren i Nordsjælland i 1941 og 1942 og som senere i august 1943 af tyskerne blev deporteret til Stutthof-lejren. Den danske regering fandt ingen anledning til at redde de kommunister, som den havde spærret inde – »for at beskytte dem mod tyskerne«. Da den såkaldte samarbejdspolitik brød sammen, blev Horserød-lejren overtaget af tyskerne, og de 93, der ikke nåede at flygte, blev sendt til Tyskland. Mellem de danske fanger i Stutthof-lejren var en thistedbo, kommunist og tidligere frivillig i de internationale brigader under den spanske borgerkrig (1936-39). Hans navn var Laurits Holm Christensen.

Det kommunistiske folketingsmedlem og redaktør af Arbejderbladet Martin Nielsen skriver i sin bog, *Rapport fra Stutthof*, at hans første tanke ved synet af lejren var ordene fra Dantes helvede: »Her lades alt håb ude«. En frygt han og de andre danskere fik bekræftet ved en SS-mands velkomst: »Fra denne lejr findes kun én udgang, og det er gennem krematoriets skorsten«. I modsætning til de andre fanger fik danskerne lov til at modtage tøj og en månedlig pakke fødevarer fra Røde Kors. Derfor kom en forholdsvis stor gruppe

danskere levende ud af lejren. De øvrige fanger måtte klare sig igennem på suppe kogt på roetoppe eller kål. Overlevelsestid: Tre-fem måneder. Og værst var situationen for jøderne, der fik en ekstraordinær dårlig behandling. »Jøderne havde deres egne tillidsmænd, som de ubetinget lystrede. Deres moral var høj. Vi gav dem og især de små drenge alt, hvad vi kunne undvære. De fleste danskere tog et plejebarn, som vi sørgede for, så godt vi kunne. Jøderationerne i lejren var det halve af vor sædvanlige ration«, skriver Martin Nielsen.

Opløsning

I januar 1945 gik lejren i opløsning. Russernes røde armé åbnede med udgangspunkt fra brohovederne ved Weichel den sidste store og afgørende offensiv. Fangerne blev sendt ud af lejren på håbløse marcher i den isnende polske vinter. Mange døde af kulden eller blev skudt af SS-vagterne, hvis de ikke kunne følge med. »22. januar fik vi besked om, at alle, der var i stand til at gå mindst 30 km om dagen, skulle melde sig«, skriver Martin Nielsen. »Vi talte på knapperne – hvad var klogest? Betød landevejen døden – og var døden under alle omstændigheder på den anden side ikke sikker, hvis man blev i lejren?«. Af den oprindelige mandlige lejrs omkring 20-25.000 fanger stillede i første omgang 12-15.000 op til afmarch. Fangerne i sygebarakkerne, kvinderne, jøderne og de titusinder af døende

Dødsparaden begyndte i bidende frost 25. januar 1945. Tegningen er fra museet i Stutthof og udført af en overlevende polsk fange. Da en af de danske fanger, Villy Fuglsang, mange år senere så tegningen, var hans kommentar: »Ja, sådan var det!« (»Rejse i dødens fodspor«).

kvinder i jødebarakkerne skulle blive: »Andre danskere har fortalt, hvad der skete med de jødiske kvinder i Stutthofs sidste dage. De, der ikke var døde, blev brændt sammen med barakkerne«.

Det frøs hårdt, der lå et tykt lag sne over lejren. Lejrgaden var glat som et spejl, da den kolonne, som danskerne hørte til, marcherede ud af hovedporten; snart satte en snestorm ind, den varede flere dage: »Da vi gik ud af porten, blev vi talt, vi var 1198 fanger«. Efter en uge kunne de tyske vagter tælle, at der var 800 mand tilbage. Og de vadede i smeltvand til op midt på benene. Overnatning var kummerlig.

10. marts: »Ude på landevejen blev der kommanderet holdt for at få lidt orden på

kolonnen, men det varede ikke ret længe, for et øjeblik efter kom vi fra hovedvejen ind på en markvej, der løb langs jernbanesporet. Her kunne vi kun gå to og to, og kolonnen splittedes igen. På højre hånd lå en stor granplantage. Her kunne man løbe, tror jeg de fleste tænkte, og lidt efter hørte vi skud langt nede i kolonnens bagtrop. I mørket kunne vi se ilden fra geværløbene. Hvor mange der flygtede ved jeg ikke«.

11. marts: »Jeg vågnede frysende og utilpas ved et voldsomt skyderi (..) »Læg jer ned, læg jer fladt ned. Det er tankkanoner og svære maskingeværer. Læg jer ned, for fanden!«. Det var en af spanienskammeraterne, der råbte disse fornuftige ord oppe fra halmen (..) »Det er russerne, det er russerne«, lød det

nu oppe fra halmen. »Posterne er løbet deres vej, de har smidt geværene og har revet SS-distinktionerne af«, skriver Martin Nielsen.

Thisted

Thisted Socialdemokrat bragte i juni 1945 tre artikler om Laurits Holm Christensens – på dette tidspunkt – uvisse skæbne. Det var en kaotisk tid over hele Europa, og oplysningerne om de danske kz-fanger var få og højst usikre for myndighederne – og dermed for familien i Thisted. I lang tid satte man sit håb til spredte oplysninger i aviserne fra overlevende fanger, der måske – måske ikke – mente at have set thyboen i live efter russernes befrielse af Stutthof-lejren. Andre mente at vide, at han var blandt de fanger, der havde

haft held til at stikke af under dødsmarchen bort fra lejren.

I begyndelsen af december blev der atter skrevet om thistedboen, men stadig intet afgørende nyt. Uvisheden varede indtil 21. december:

»Laurits Christensen død

Han blev dræbt den 10. Marts under March fra Stutthof.

Til Familien i Thisted er der indløbet Meddelelse om, at den 38-årige Thistedbo Laurits Holm Christensen, der af det tyske Sikkerhedspoliti blev ført fra Horserød til Stutthof-lejren ved Danzig, skal være bleven dræbt af Tyskerne d. 10. Marts i Aar under March fra Rieben til Pulzig.

Thistedboen Laurits Holm Christensen bag fjendens linjer i borgerkrigen i Spanien. (»De danske Spaniensfrivillige«).

Som det vil erindres, ryddede Tyskerne Stutthof-lejren i Marts Maaned, da de russiske Styrker nærmede sig. De af Sult afkræftede Konzentrationslejr-Fanger blev under umenneskelige Omstændigheder drevet frem ad Landevejene i det bidende kolde Vintervejr. Hvis nogen ikke havde Kræfter til at gennemføre Marchen, skød Vagtmandskabet dem ned, og overfor de øvrige blev Pisken brugt. I ly af Nattens Mørke lykkedes det en del af Fangerne at slippe bort fra Marchkolonnen, og man har haft det Haab, at Laurits Holm Christensen skulde have været imellem disse. De Undersøgelser, som har været foretaget af de danske Gesandtskaber i Moskva og Warszawa, har imidlertid været uden Resultat, og det maa anses for givet, at Laurits Holm Christensen er bleven dræbt under den frygtelige Vandring d. 10. Marts. Han var ugift«.

Nakkeskud

En officiel beretning om Laurits Holm Christensens skæbne skulle man frem til 1970 for at finde.

I et 500 sider stort værk *Faldne i Danmarks Frihedskamp 1940-45* kunne man læse, at thistedboen blev arresteret i november 1942 af det danske politi som medlem af Danmarks kommunistiske Parti og interneret i Hørsrød. 1943 deporteret til Stutthof: »Da lejren under russernes fremmarch evakueredes i januar 1945, sendtes fangerne på en lang march igennem Pommern, hvorunder alle, der ikke kunne følge med, blev dræbt. Da fangerne den 11. marts befriedes af russerne, var der af 1200 mand kun 350 tilbage. Dagen før var Laurits Holm Christensen (sammen med to andre spaniensfrivillige, red.) blevet dræbt ved nakkeskud, da han ikke formåede at fortsætte marchen«.

Thistedboen havde altså ikke været blandt de fanger, der i Martin Nielsens *Rapport fra*

Stutthof tog chancen for flugt, da kolonnen passerede en granplantage. Og som levede i et lille håb i de efterretninger, der nåede hjem til forældrene i Thisted.

Laurits Holm Christensen – eller »Bette Laus« som han blev kaldt fra Thisted til Stutthof – var oprindeligt tekstilarbejder. Født 15. august 1908. Faren, Lars Christensen (f. 1864), var fisker. Moren, Otilie, født Eriksen, døde 13. august 1954.

Det er også som »Bette Laus«, han dukker op i den bog om de spaniensfrivillige, som Leo Kari udgiver i 1950'erne. »Bette Laus« er også en af de personer, samme Kari – nu bosiddende i Langvad ved Frøstrup – trækker frem i et såkaldt »Thisted-manifest«, han skriver i 1967. »Bette Laus« er ifølge Kari – selv gammel spaniensfrivillig og modstandsmand under den tyske besættelse – en af de få helte, det er værd at skrive om i Thy og Han Herred.

På højskole

Det er som elev på Esbjerg Arbejderhøjskole 1932-1933, at Laurits Holm Christensens politiske engagement bliver vakt, og som fører ham ind i DKP og fire år senere til de internationale brigader i en krig i et land langt borte bag bjergene – Spanien. De unge, der tog af sted, var drevet af vidt forskellige mål. Men de var alle børn af en tid, hvor der blev kæmpet for de store idealer. 1930'erne var en tid, hvor alle værdier var i spil. Europa var et politisk supermarked. Selve demokratiet var til diskussion og ikke det selvfølgelig ideal, det er i dag. Krisen kradsede, og den stærke mand blev populær. Stalin, Hitler og Mussolini. Og en general Franco, der i Spanien begyndte et oprør mod den demokratiske republiks lovligt valgte regering. Et oprør der delte Europa, som var bange for, at det kunne udvikle sig til en storkrig. Man ville også forhindre, at

Spanien fik en regering, der var domineret af den kommunistiske fjende.

Officielt var krigen i Spanien 1936-39 en borgerkrig. I realiteten var den indledning til Anden Verdenskrig og for tyskerne en forprøve på moderne krigsmetoder. En række lande, deriblandt Danmark, gik ind for non-intervention. De spanske borgere skulle selv have lov at afgøre deres mellemværende. Sådan var indstillingen. Fra mange lande tog folk alligevel til Spanien for at kæmpe mod general Franco og de marokkanske tropper. Ganske kort efter krigens begyndelse havde en tidligere tysk rigsdagsmand fået formeret en international enhed, Thälmann-bataljonen, der blev en del af de internationale brigader, de hærheder der deltog i borgerkrigen til støtte for republikken.

Digterne

Mest kendt af de danske spaniensfrivillige er digteren og maleren Gustaf Munch-Petersen (f. 1912). Hans mor prøvede i sidste øjeblik at få ham til at opgive planen. Han skrev til hende: »Elskede mor! Tænk på lignelsen om den rige yngling, lignelsen om livets vej, som den unge mand ikke turde vælge. Men mor, livets vej, det er vejen for dem, som ikke vil dø unyttigt«. Et udsagn man kan finde hos andre unge, der rejste til Spanien. Selv faldt han – 26 år gammel – ved Grandesa nær Ebro-floden i foråret 1938.

Ved hans side var en tre år yngre digterspire fra Thisted, bogtrykkersønnen Johannes Abildgaard Jacobsen (1915-1976).

Man anslår, at omkring 500 danskere – trods forbud fra den danske regering – har deltaget i den spanske borgerkrig. Af dem faldt 150. I 1938 blev de frivillige sendt hjem. Den spanske republiks dage var talte hen på efteråret og de internationale brigader opløst. Men mange danskere havde svært ved

Digteren Gustaf Munch-Petersen – en af de faldne i den spanske borgerkrig. Avantgardekunstner og politisk nærmest anarkist, hvor de fleste kammerater var enten kommunister eller socialdemokrater. Arbejdere eller arbejdsløse. Han kom fra et akademisk hjem. Rodløshed og stærk antifascisme var de fælles om. (Illustreret Tidende).

at komme tilbage, fordi Danmark ikke anerkendte deltagelse i borgerkrigen. En del endte i franske lejre. Nogle blev der så længe, at de i sommeren 1940 blev udleveret til Gestapo, Nazi-Tysklands hemmelige politi. Men flertallet kom til København sidst på året 1938. Lige inden havde man haft en heftig debat i Folketinget, der var endt med, at man besluttede ikke at foretage retsforfølgning mod de

frivillige, skønt de havde overtrådt dansk lov. Derimod forlangte man, at de betalte rejseudgifter. En del havde fået penge til hjemrejsen i danske konsulater.

Laurits Holm Christensen og hans kammerater modtog selv i Horserød-lejren opkrævninger for hjemrejse fra Spanien.

Der var ingen tak fra det officielle Danmark. Derimod blev de spaniensfrivillige, der forblev politisk aktive efter hjemkomsten, de fleste gik ind i modstandskampen mod den tyske besættelsesmagt efter 9. april 1940, registreret og ført til kartotek, og det brugte man til arrestationerne, da Tyskland gik ind i Sovjetunionen i 1941. Det gjaldt de spaniensfrivillige, der var medlemmer af Danmarks kommunistiske Parti. Året efter arresterede de danske myndigheder så de fleste andre spaniensfrivillige. Alle blev først indsat i Vestre Fængsel i København og siden i Horserød-lejren. Enkelte havnede i Frøslev-lejren.

Partisan

De fleste danske spaniensfrivillige gjorde tjeneste ved infanteriet, men omkring 100 blev udtaget til artillerister, chauffører, partisaner eller anden specialtjeneste. Mange meldte sig, men kun få blev godtaget til partisan-tjeneste. De fik en særlig udannelse, deres virksomhed er af naturlige grunde uomtalt, og der foreligger ingen autentiske beretninger om den. »Bette Laus« fra Thisted var blandt de danske partisaner i Spanien. Billedet, hvor man ser ham i færd med at forberede en sprængning, er et amatørfoto og sandsynligvis taget bag de fjendtlige linjer. Han blev senere sergent og løjtnant i artilleriet.

Laurits Holm Christensen ligger begravet i Mindelunden i Ryvangen nord for København. Det er gravplads og mindsted for faldne i den danske frihedskamp under Anden Verdenskrig og indrettet ved den tyske

henrettelsesplads. Efter befrielsen fandt man her ligene af 202 henrettede (heraf enkelte tyske soldater) samt modstandsfolk dræbt under aktion. Anlægget rummer desuden grave for døde hjemført fra tyske koncentrationslejre samt en mindevæg med navnene på ofre, hvis lig aldrig er fundet. 6000 danskere endte i kz-lejr – 600 vendte ikke hjem.

Lægen og forfatteren Sven Arvid Birkeland fandt for få år siden en større stak støvede arkivalier oven på et skab i et fjernt arkiv; de havde ikke været åbnet, siden de forsvarligt var blevet pakket ind omkring 1947. De viste sig at indeholde oplysninger om en side af Anden Verdenskrig og årene umiddelbart efter, der har været underbelyst i den ellers omfangsrige litteratur om krig og besættelse. Birkeland løfter ved hjælp af de gamle papirer noget af sløret for det komplicerede arbejde med at få opsporet, opgravet, identificeret, hjemtransporteret og genbegravet danskere, der omkom under krigen. Den danske regering lagde store kræfter i dette arbejde, som mange mennesker var involveret i.

Det var svært at manøvrere rundt i et sønderskudt Europa med nye magtstrukturer. Lokaliseringen af de mange ofre var krævende arbejde på stedet og i arkiver samt opsøgning af folk på de steder, hvor der var foretaget lemfældige begravelser. Bestræbelserne gjaldt i særdeleshed de danskere, der var døde i de nazistiske kz-lejre. Og blandt dem altså thistedboen Laurits Holm Christensen, der døde under marchen fra Stutthof-lejren. Man fulgte i hælene på ruten for marchen, hvor de fanger, der ikke kunne følge med, var blevet skudt og efterladt tilfældige steder og siden skaffet af vejen ligeså tilfældigt.

Omringet

Gustaf Munch-Petersen havde udgivet flere digtsamlinger og en roman, da han rejste til

Thistedboen Johannes Abildgaard Jacobsen på det tidspunkt, han tager til Spanien og kommer til at kæmpe side om side med Gustaf Munch-Petersen. (Marianne Kjærgaard).

Spanien. I såvel form som indhold ses digtene i dag som forløbere for moderne lyrik. Han er en af de levende og læste klassikere i de døde poeters klub i dansk litteratur, og han hører til mange gymnasieelevers pensum. Han skulle vise sig nyskabende også som maler. Thistedboen Johannes Abildgaard Jacobsen var knap så markant en digter, han havde et par digtsamlinger bag sig, da de mødtes og kom til at kæmpe side om side i Spanien. Det var ikke en dogmatisk politisk ideologi, de forfulgte bag bjergene. Der var noget andet – og for dem måske endog noget større – på spil. De var jo digtere! Og ét havde de to unge digtere til fælles, og som de havde givet

udtryk for i deres digte – livet var smukt og dyrebart, det gjaldt om at kæmpe, handle, hvis det ikke skulle gå tabt, og man kom til at leve unyttigt. Hele verden var for dem én front – »for og imod det dejlige liv, som mennesker kunne leve«.

Der er flere versioner af forløbet den dag, Gustaf Munch-Petersen faldt. Erindringer om samme oplevelse under dramatiske og fysisk belastende forhold kan ikke undgå at afvige fra hinanden, når den siden bliver rekonstrueret. 23-årige Johannes Abildgaard Jacobsen, der var i samme gruppe, da de skulle forsøge at komme fri af fjendens omringning, skrev i et mindeord i tidsskriftet *Kulturkamp* 18. februar 1939, da Gustaf kunne være fyldt 27 år:

»Det var den 27. marts (1938, red.), vi var en afdeling på 25 mand, der var kommet væk fra vore stillinger og havde mistet følingen med den øvrige del af 11. brigade, der var ikke andet at gøre end at prøve at finde dem hurtigt muligt, og vi begav os på march. Vi gik hele dagen, uden at møde nogen, vi gik ind i aftenen og mørket uden at træffe nogle af vore kammerater. Vi var allerede forberedte på det værste – vi gik ind i natten – time efter time gik vi, det sydlige af Grandesa var målet, hvor vi regnede det for bestemt, at 11. brigade var. Klokkeren var nok hen ad fem den 28. marts om morgenen. Dagen var endnu ikke brudt frem. Det var forbistret koldt, det rimede, og vi frøs og havde vore tæpper svøbt omkring os. Vi gik, kom til en skillevej, og stod nu der og vidste ikke, hvor vi skulle gå hen, til hvilken side, begge veje bar tydelige mærker af troppers gåen derpå, vi valgte vilkårligt og gik. Vi havde vel gået en halv times tid og var kommet ned i en dalsænkning, satte os trætte ned og talte om planen for den kommende dag, den ville måske blive vanskelig for os, det var vi klar over. Der hvilede en trykket stemning over os alle. Proviant havde vi ikke

mere af, det var opbrugt, vi havde ikke ventet at skulle gå så længe uden føling med den øvrige brigade.

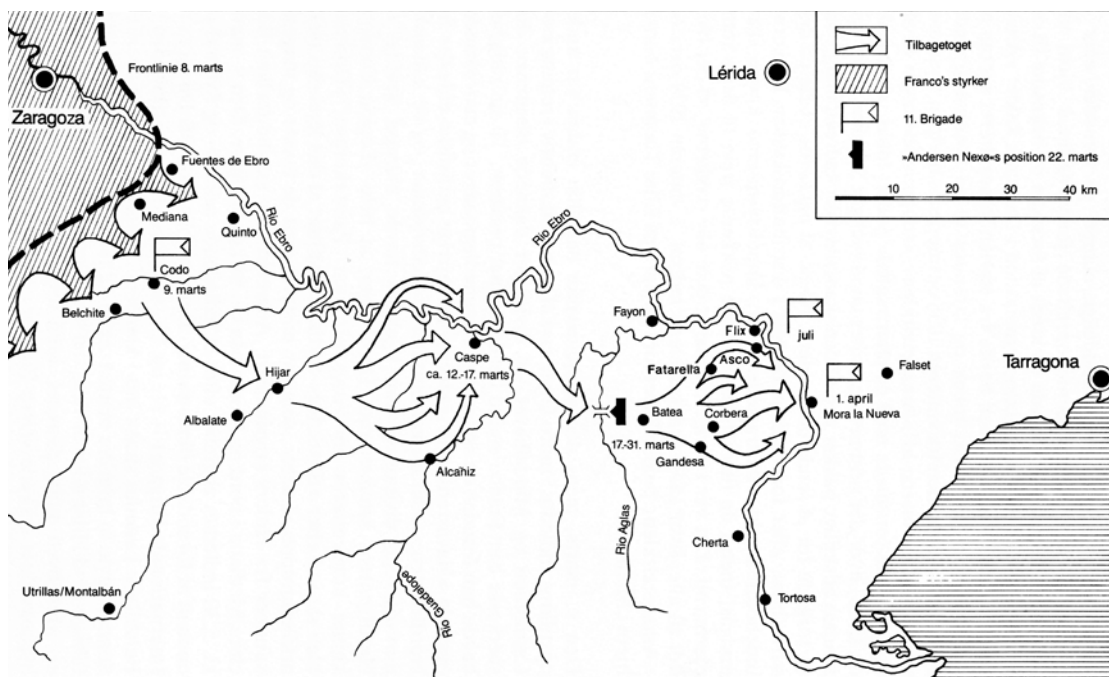
I mens vi sad og diskuterede og lagde vore planer, hørte vi fjernt fra os stemmer. Vi var ikke klar over hvilken vej stemmerne bar hen, men de kunne høres som en summen. Der var mange. Sproget kunne vi ikke dømme om på dette tidspunkt, men vi var enige om at sende en patrulje af sted for at se, hvad der var derude fremefter. Gustaf og jeg meldte os straks, men der var fem spaniere sammen med os og ville absolut først, og de gik. De havde ikke gået længe, før der råbtes »Alto«, på dansk »Holdt«, og vi hørte tydeligt, at geværene blev spændt. Nu lød de første skud, vi kunne høre de rykkede nærmere frem imod os. Vi vidste, at det var vore modstandere, og nu forstod vi, at det var en italiensk division. Kuglerne fra maskingeværene og de øvrige geværer haglede ned over os, og vi måtte smide den overflødige bagage, så vi kun havde vort gevær, ammunition og nogle håndgranater hos os. Vi var jaget på flugt, den visse død var takken for at blive stående. Poul Søndergaard fra Nykøbing Mors, en højt begavet ung mand, løb ved min ene side og på den anden side løb Gustaf. Han løb i et par store støvler, som han lige havde fået hjemmefra. Jeg havde tit spurgt ham, om de ikke var for tunge under en farlig situation, men det havde han altid benægtet. Nu faldt Poul Søndergaard forover – uden at mæle et ord. Det var, som han blev ramt i baghovedet – armene slyngedes opefter, og han faldt forover, han var tabt for os. Der gik ikke mange sekunder – jeg havde lige set til siden, da råber Gustaf »Saluda«, og jeg ser ham falde til jorden, ramt af en dødbringende fascistisk kugle. Hans sidste ord til os var »Saluda« – »Hils«. Det var umuligt at komme ham til hjælp i en sådan situation, hvor fascisternes kun var små 50 meter fra os. Det var den visse død at

bringe hjælp, og der var kun det håb, at døden kom hurtigt uden alt for mange smerter«.

Johannes Abildgaard Jacobsen løb for livet, og det lykkedes ham at undslippe den italienske division, men han var chokeret af oplevelsen og så medtaget følelsesmæssigt, at han senere blev hjemsendt til Danmark. Det fremgik af en større artikel i Politiken i 2008 om omstændighederne ved Gustaf Munch-Petersens død i Spanien, på baggrund af vidneudsagn fra 1938 til 1958, dokumenter fra Landsarkivet og Det kongelige Bibliotek samt litteratur om digteren og den spanske borgerkrig. I Johannes Abildgaard Jacobsens efterladte papirer er der en udateret

Socialdemokratiets Matteotti-fond tog initiativ til en indsamling til »det spanske demokratis ofre«. Det mødte modstand fra de konservative. For dem var det en utidig indblanding i et andet lands indre anliggender. (Illustreret Tidende).

Tilbagetogsruten som 11. Brigade, herunder Johannes Abildgaard Jacobsen og hans gruppe, måtte foretage gennem Aragon i marts 1938. («Gustaf Munch-Petersen – og Den spanske Borgerkrig»).

avisnotits: »Hjem fra Spanien. Gartner Johs. Abildgaard Jacobsen fra Thisted, der nu i ca. 7 Maaneder har opholdt sig i Spanien som frivillig Krigsdeltager, har meddelt sine Forældre i Thisted, at Hjemsendelsen af de frivillige i Spanien nu er paabegyndt, og at han inden længe forlader Spanien«.

Lukket land

Oplevelserne i Spanien kom til at følge Johannes Abildgaard Jacobsen livet igennem, men det var ikke noget, han indviede andre i. Heller ikke familien, erindrer datteren, Marianne Kjærgaard (f. 1948):

»I dag synes jeg jo, det er forfærdeligt, at min far selv valgte at bære på de oplevelser, han havde haft i Spanien. Når jeg ser tilbage, er det et utroligt roligt menneske, jeg ser, han kunne dog godt »være lidt væk« i egne

tanker, og jeg husker også, at han tog på en tur til Lapland alene, da jeg var en lille pige, men for mig var det ikke dengang mærkeligt. Måske havde min far brug for at være alene med sine tanker. Det får vi aldrig svar på. Ved nærmere eftertanke er der så mange ting fra min opvækst, der dukker op, og det undrer mig egentlig, at min far kunne være det menneske, han var – jeg mener med alt dét, han må have været udsat for; han sad jo også en tid fængslet i Frøslev-lejren. Jeg har haft en god og positiv barndom som enebarn. Min far var en spændende person, som læste meget, elskede kunst og musik, specielt jazz. Men altså – min far talte aldrig om sine krigsoplevelser, men måske var det medvirkende til, at han pludselig døde som kun 61-årig af en blodprop. Spanien ønskede han ikke at rejse til, det blev jo ellers efterhånden alle danskeres feriemål, og jeg

husker en bemærkning fra min mor om, at »det kan far ikke«, og så blev der ikke talt mere om det«.

I Frøslev-lejren sad Johannes Abildgaard Jacobsen sammen med andre fra Thisted: Redaktionssekretær Vilhelm Ravnemose, boghandlermedhjælper West Hansen, kioskejer Max Hansen, politibetjent J. P. Jensen, apoteker Kierulff, ingeniør P. Vestergaard, konstruktør Jakobsen og landinspektør Poul Boe.

Tyskerne havde længe haft et øje til den tidligere spaniensfrivillige Johannes Abildgaard Jacobsen. Besættelsesmagten betragtede – med god grund – de spaniensfrivillige som potentielle sabotører.

Kai Abildgaard Jacobsen, Johannes' bror, har fortalt: »Johannes var nogle få år ældre, og vi stod hinanden meget nær. Alligevel var det meget lidt, han fortalte om den tid, han tilbragte i Spanien. Han var yderst tilbageholdende, og når han ikke selv kom ind på det, så spurgte man ham jo heller ikke. Men jeg har naturligvis spekuleret over grunden til denne tavshed, og jeg tror, at de mange unge idealister, der tog til Spanien, fik mere at se, end de havde regnet med. De havde nogle forestillinger om, hvad det hele drejede sig om, og så var virkeligheden en ganske anden. Det gælder både med hensyn til idealerne og den barske krigshverdag«, fortalte Kai Abildgaard Jacobsen.

Den unge thistedbo havde i Spanien oplevet luftbombardementer af byer, havde set kamrater falde ved fronten, og han har krigshelvedet tæt inde på kroppen, da han desillusioneret vender hjem til Thisted og her oplever en luftmeldeøvelse, som thistedboerne efter hans opfattelse ikke tager alvorligt. Og det skriver han en lille artikel om i Thisted Socialdemokrat i 1938. Det skulle han ikke have gjort. Det mener man i hvert fald på den konservative Thisted Amtsavis, der gav den unge spanienskæmper denne salut: »Det var dog

Poul Søndergaard fra Mors – en af de faldne i den spanske borgerkrig. (»De danske Spaniensfrivillige«).

en ejendommelig artikel, han har skrevet, og den omstændighed, at man har stukket næsen inden for i den spanske borgerkrig, gør ikke én til sagkundskab på dette område«.

Urolig sjæl

Johannes' far, Sofus Abildgaard Jacobsen, havde et bogtrykkeri først i Vestergade og siden på Møllevej (det nuværende Vestertorv), som indtil for få år siden blev drevet videre af sønnen Kai. Johannes kom tidligt ud at tjene i Vester Vandet, men kunne ikke se en fremtid i landbruget og gik i gartnerlære hos gartner Jespersen på Plantagevej. Men han var en urolig sjæl og havde fundet ud af, at der var noget andet, han havde mere lyst til. Han ville skrive. Være digter. Rigtig digter. Han rejste til Odense, hvor han levede af tilfældige jobs,

var engageret i samfundet og med i en aktiv kreds af unge socialdemokrater. Og så skrev han digte. Øvede sig på at blive digter. Han udgav på »Forfatterens Forlag«, stod selv for salg ved at gå fra dør til dør i de odenseanske trappegange og villakvarterer og faldbyde digte. Og blev verdensberømt i den gamle eventyrdigter H. C. Andersens by. Flere gange var han i de lokale aviser med overskrifter som: »Ung Lyriker fra Thy paa Besøg. »Livets Sang« for 25 Øre!«. Han fortæller, at han på denne måde har fået afsat 500 eksemplarer af en enkelt digtsamling. Han var rundt i andre byer, og han havde en evne til alle steder at komme i avisen. I Langelands Avis får vi i oktober 1937 – det må være umiddelbart før han forlader landet – en beskrivelse af, hvordan han ser ud, den unge digter fra Thisted, der afslører, at det ikke er J. P. Jacobsen, men Thistedes dampmøller Richard Hove, musiker

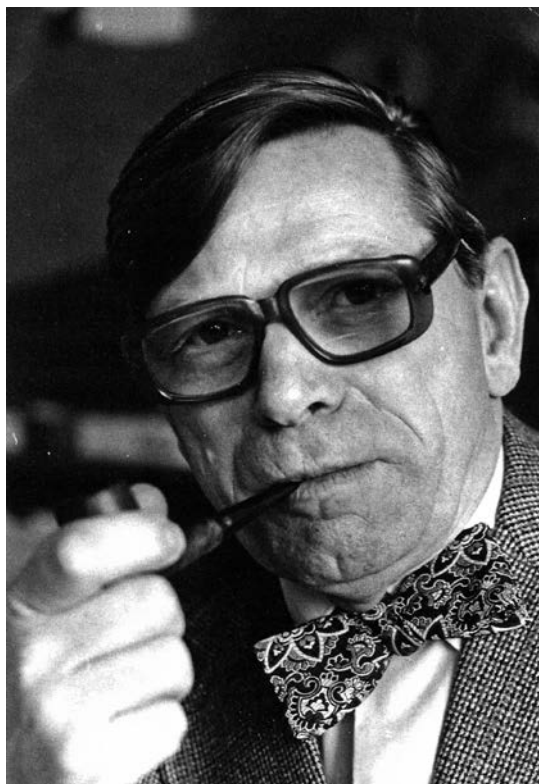
og digter, der er inspirationen: »Han er 22 ½ Aar, lysløkket og bærer store Hornbriller«. Avisen tilføjer, at den unge digter har »flere gode Ting i Posen«, han er »socialt indstillet over for Livets brogede Problemer, propaganderer for Afholdssagen, men har ogsaa et følsomt Sind over for Naturen«. Han beretter også om en rejse til Balkan-landene, hvorfra han har skrevet artikler hjem til danske aviser. En dag trodser han myndighederne og rejser ud af Danmark i al hemmelighed sammen med andre unge. De når til Spanien. De melder sig til de internationale brigader.

Distancen

Johannes Abildgaard Jacobsen kommer i lære som typograf hos faren, da han er hjemme igen i Thisted. Under den tyske besættelse 1940-45 involverer han sig i den lokale

Fem gange Abildgaard Jacobsen fotograferet i Thisted i 1940'erne. Bagest fra venstre Kai og Johannes. Forrest Poul, Orla og Niels. (Marianne Kjærgaard).

Johannes Abildgaard Jacobsen i 1970'erne. Oplevelserne i Spanien kom til at følge ham livet igennem, men det var ikke noget, han indviede andre i. Heller ikke familien. (Marianne Kjærgaard).

modstandsbevægelse; han når knap at blive udlært, før han bliver arresteret af tyskerne – i øvrigt midt på Store Torv. Han er blevet stukket af én fra byen. Bliver ført til tyskernes hovedkvarter i Dragsbæk – derefter Frøslevlejren i Sønderjylland, hvor han sidder næsten et år. Men han slap for at blive deporteret sydpå som så mange af kammeraterne blandt de spaniensfrivillige. Efter krigen bliver Johannes journalist, skrive vil han, først ved et kommunistisk blad i Aalborg, senere ved den socialdemokratiske avis »Demokraten« i Århus – i mange år som lokalredaktør i Ebeltoft – og til sidst ved Aarhus Stiftstidende. »En

god kollega med et smittende humør. Han kom altid frisk om morgenen, enten efter cykelturen eller spadsereturen til Kannikegade. Han levede med i avisen hvert sekund, han var her. Problemerne skulle løses, før han forlod redaktionen, men når det var sket, forstod han kunsten at distancere sig fra problemerne i sommerhuset Sprøjten på Mols«. Sådan kunne man læse i nekrologen i avisen.

I flere artikler i Århus-avisen vendte Johannes Abildgaard Jacobsen i de sidste år af sit liv tilbage til den spanske borgerkrig og venskabet med Gustaf Munch-Petersen. Man kan forestille sig, at det paradoksalt nok også var en måde at få lagt distance til dét, der virkelig havde gjort ondt på sjælen i de unge år og som ikke var til at fordrive – det er set før. Historien

Johannes Abildgaard Jacobsen var i mange år journalist i Århus og Ebeltoft. »En god kollega med et smittende humør«, lød skudsmålet. (Marianne Kjærgaard).

genfortælles, så den bliver til at leve med. Men vi kan ikke vide det – han var selv tavs.

Manden fra Trægården

»Min hånd rystede, så jeg knap kunne føre pennen. Skulderen værkede efter geværets bagslag. Luften var en tåge af støv og røg og tyk af ligstank. Vore hidtidige begreber om helvede er blevet revideret (..) Jagerne kom i bølge efter bølge og bestrøg skyttegravene med maskingeværer. Artilleriet overdægnede os med granater. Jorden rystede under os som et jordskælv. Fra himlen regnede det med sprængstykker fra antiluftskytset. Spektaklet gjorde os døve. Støvet blindede os, og ligstanken var kvalmende. Men vi er her, og vi bliver her«.

Citaterne er fra den erindringsroman om den spanske borgerkrig, som Leo Kari skrev, men

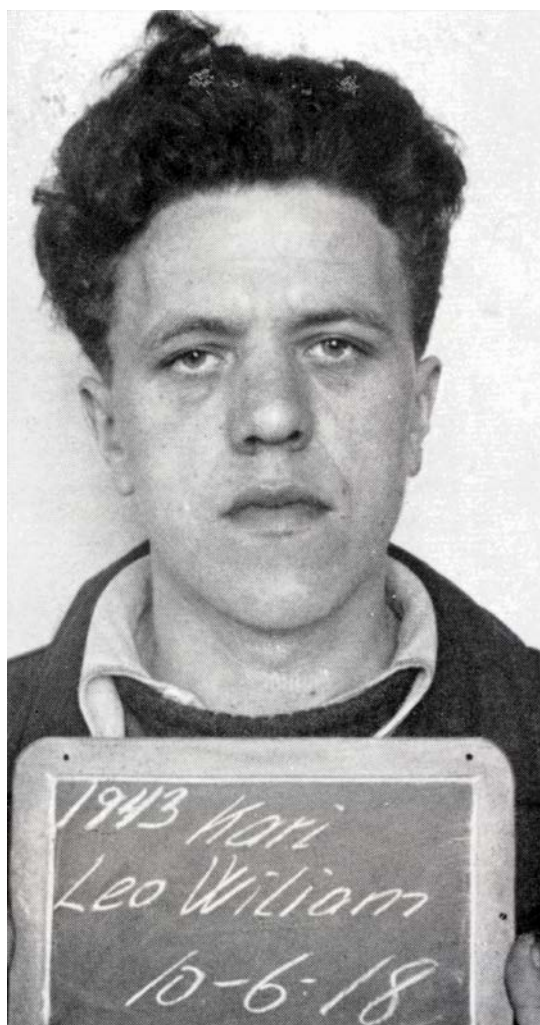

Leo Kari er ankommet til Spanien og indlemmet i de internationale brigader i borgerkrigen. (Lenni Kari).

aldrig fik udgivet. Manuskriptet ligger i hans arkiv på Det kongelige Bibliotek sammen med det omfattende dokumentariske materiale – tekst og billeder – som Kari tilbage i 1940-1950'erne var med til at indsamle om

Frivillige ved fronten i Spanien. Leo Kari ses yderst til venstre. (Lenni Kari).

Leo Kari var aktiv i modstandsbevægelsen under den tyske besættelse. Her fotograferet i tysk fangenskab. Mirakuløst slap han ud af fængslet og undgik henrettelse. (»Der brænder endnu en Kerte«).

de danske spaniensfrivillige. Datteren Lenni Kari blev i midten af 1990'erne gjort opmærksom på manuskriptet, som hun ikke kendte eksistensen af og gik i gang med at forberede det til udgivelse. *Bag Spaniens Bjerger* udkom i 1998. Bogen skildrer idealernes nedslidning i konfrontationen med krigens gru og

de politiske rævekager og dét, der trods alt fik de frivillige til at holde ud. Det viste sig hurtigt, at Stalin, Sovjetunionens diktator, forfulgte et andet mål – også her – end mange af de unge kommunister fra hele Europa, der strømmede til Spanien for at kæmpe for demokratiet.

Lenni Kari (f.1941): »Da jeg var barn, fortalte min mor mig, at min far havde været med i krigen og oplevet noget, der havde været hårdt for ham. Han havde været udsat for tortur. Hun fortalte også, at hans bedste ven var blevet skudt i en krig i et land, jeg slet ikke kendte, og som far også havde været med i. Det er jo ikke noget, der er konkret for et barn, men alligevel forstod jeg et eller andet, ikke? Men det var ellers ikke noget, vi talte om i familien. Og da jeg som voksen læste den bog, min far havde skrevet om sine oplevelser i Spanien, græd jeg som pisket – mange gange. Han var jo kun 18 år. Jeg så ham for mig – det kunne jo være *min* søn. Det var virkelig forfærdeligt, og jeg brugte et par år på at forholde mig til, hvor forfærdeligt det alt sammen måtte have været«.

Magda og Leo Kari boede i flere år på Trægården i Langvad ved Frøstrup. De solgte i 1970 den da brandhærgede ejendom og det store område til Det ny Samfund. Resten er på det nærmeste danmarkshistorie. Det ny Samfund stod bag den lejr, der i 1970 sammen med en vis kirkebesættelse i Hjørdemål blev den mest omtalte enkeltbegivenhed i Danmark: Thy-lejren (Frøstrup-lejren). Trægården havde i 1969 været udlejet til kunsthåndværkere fra det såkaldte Verdensuniversitet i Skyum. Natten til 16. december brændte gården ned. Et gardin var blevet blæst ind i et tændt stearinlys.

Leo Karis bog *De danske Spaniensfrivillige* udkom i 1952, og det var ingen tilfældighed, at den kom så sent. Den havde en bevæget historie bag sig, og ifølge »Sammenslutningen

af danske Spaniensfrivillige« kunne der skrives en bog alene om forarbejdet. Det blev nemlig påbegyndt allerede i 1938 – kort efter hjemkomsten til Danmark – og blev afbrudt af besættelsen, hvor næsten alt kildemateriale forsvandt. Først i 1945 kunne arbejdet genoptages, men ikke før der fem år senere blev dannet en komité, som støttede sammenslutningens indsamling af materiale og bidrog økonomisk, kom der skred i arbejdet. Det er Leo Kari, der står som forfatter til bogen, som er en vigtig kilde til den danske del af den spanske borgerkrig.

Tortur

Leo Kari havde som spaniensfrivillig været infanterist i Tjapajev-bataillon og senere sergent i Neksø-kompagniet. Han blev hjemsendt fra Spanien i oktober 1938 – med tyfus i kroppen og et traumatisk sår i sjælen – og

blev elev på Roskilde Højskole. Det var her, han traf Magda. Siden blev han hvervet til Wollweber-organisationen, en antifascistisk organisation, som blandt andet bombede et fragtskib fra Franco-Spanien i Frederikshavn. Ernst Wollweber var en tysk rigsdagsmand, der var flygtet til Danmark. Under besættelsen var Leo Kari – som spaniensfrivillig og kommunist – en periode interneret på tysk foranledning, men slap ud i 1943 og genoptog straks sin illegale virksomhed. Hans hovedopgave var at skaffe våben og fordele dem til andre grupper. Han var også med i jagten på stikkere, deltog i likvideringen af en dansk gestapomand og var i hælene på endnu en. Indirekte deltog han i likvideringen af en dansk nazist, en af besættelsens tragiske fejltagelser. Hans gruppe blev taget af tyskerne i foråret 1945 – stukket af et tidligere medlem. Tre af gruppens medlemmer blev henrettet, og Leo Kari, der også var dømt til døden, undgik

Borgerkrig, krig og besættelse er forbi. Freden er brudt ud! Leo Kari og datteren Lenni i 1946 i Damhus-Tivoli i København. (Fra DR-udsendelse om Gustaf Munch-Petersen og Leo Kari).

FRA
ENHVER
SYNSVINKEL
ER
»TRÆGAARDEN«
ET
BESØG
VÆRD

Som Sylvest Jensens Luftfoto så ejendommen og området i 1960'erne. Det var her, den senere Thy-lejr slog sine folder fra 1970. Eller »Frøstrup-lejren« som den også blev kaldt. Men det er i Langvad i Tømmerby Sogn.

kun eksekutionen ved – som det er beskrevet – »en række heldige omstændigheder«.

Efter sin arrestation lykkedes det i al hemmelighed Leo Kari at føre en temmelig minuttøs dagbog over sine oplevelser som fange. Sideløbende foretog hans kone, Magda, der også blev arresteret, optegnelser og notater. Dette manuskript blev udgivet i bogen *Der brænder endnu en Kerte* fra 1965. De skildrer den mærkeligt fortættede atmosfære i fængslerne og under forhørene og giver samtidig en række karakteristiske af danske frihedskæmpere og af de gestapofolk og deres danske håndlangere, blandt dem Ib Birkedal, en af de værste, som afgjorde deres skæbne. Leo Kari var udsat for den stærkt pinefulde torturmetode

piskning under fodsålerne, men han stiftede også bekendtskab med andre straffemetoder, der mærkede ham for livet.

Om de to forfattere hed det på omslaget af bogen fra 1965: »Magda og Leo Kari slog sig for nogle år siden ned i en gammel gård på den jyske vestkyst, hvor Leo Kari dels skriver og dels skaber fantasi-figurer af drivtømmer«.

Granly, senere Trægården, i Langvad tiltrak ofte den lokale presses opmærksomhed. »Træ-billedhuggeren« havde afhændet en træindustri i København og slået sig ned på en ødegård. Det var en god historie. Han fortalte gerne om sin nye tilværelse på egnen, hvor kragerne for længst havde vendt og ladet stilheden råde. Og om det bevægede og

ofte dødsensfarlige liv, der var gået forud. Det var således i et interview med Aalborg Stiftstidende i 1963, at han fortalte om hans og Magdas arrestation i januar 1945: »For mig blev det til en dødsdom, men vi var da så nær nazisternes sammenbrud, at det lod sig gøre at sjakre om sagerne. En tysk kriminalrat så sin fordel i at skåne mig med udsigt til selv at slippe billigere. Dødsdommens eksekvering blev trukket i langdrag, fordi jeg skulle have mere at tilstå«.

Det krævede hjælp udefra, så falske spor kunne lægges ud og tyskerne overbevises om, at Kari havde mere på samvittigheden. »4. maj kom i rette tid. Men det var længe at vente«, som han bemærkede.

Over for Thisted Amts Tidende forklarede 45-årige Leo Kari samme år om kampen for de undertrykte og retfærdigheden, der havde været en slags ledesnor for hans liv: »Det kommer sikkert af min finsk-etniske afstamning. Min slægt har flere gange været indblandet i oprør og revolutioner, og dertil kommer forholdene, jeg levede under i min barndom. Vi levede i en københavnsk forstad. Vi var finner, men blev kaldt polakker og generet på mange måder. Det gav mig et indblik i, hvordan undertrykte folk må have det«.

Det var i efteråret 1962, Leo og Magda Kari flyttede til Langvad – så langt væk fra det turbulente liv i København, det næsten kunne lade sig gøre. Datteren Lenni og hendes mand købte kort efter hus i nærheden og hjalp til på gården. Det var meningen, Leo ville skrive sine erindringer, men det meste af tiden gik med træskærerarbejdet. Magda drev i en af bygningerne »Magda Souvenir« og »Galleri Kari«, som solgte Leos figurer.

Thisted-manifest

Leo Kari glemte ikke de politiske visioner. Han var aktiv omkring SF's dannelse i 1956, men

meldte sig ud få år efter. DKP, det kommunistiske parti, havde ekskluderet ham umiddelbart efter befrielsen i 1945 – og genoptaget ham efter nogle måneder. I 1946 meldte han sig selv ud. I begge tilfælde var handlingen dikteret af, at Kari følte retfærdighed trådt under føde. Han var i begyndelsen af 60'erne aktiv i forbindelse med den algierske frihedskamp. Medvirkede angiveligt til organisering af en frivillig brigade og til at skaffe våben og sprængstof. Ud gav bladet »Algier Frit«. Og i 1967 forfattede han så det fem sider lange »Thisted-manifest«. Han karakteriserede eggen som et område i økonomisk, social og kulturel tilbagegang. »Socialt har man fastholdt et forældet og korrupt system, kapitalismen, kulturelt søgt at bevare den victorianske spændetrøje«. Glemte var fortidens lokale fritænkere og pionerer, folk som Christen Kold, J. P. Jacobsen og Johan Skjoldborg, og under besættelsen havde man »med få undtagelser« budt besættelsesmagten velkommen og villigt gået i dens tjeneste. Og her fremhævede han den omtalte Laurits Holm Christensen fra Thisted som en af heltene. »Alle burde kende »Den lille bokser fra Thisted«, som

Efter tiden i Spanien kom Leo Kari på højskole. Her mødte han Magda. Sammen gik de ind i modstandsbevægelsen under besættelsen. (Fra DR-udsendelse om Gustaf Munch-Petersen og Leo Kari).

Sådan præsenterede Magda og Leo Kari sig på et postkort fra »Galleri Kari« på Trægården. (Lenni Kari).

var partisan under Spaniens frihedskrig, blev udnævnt til løjtnant og fik et nyt tilnavn: »Den lille løjtnant fra Thisted«. Laurits Holm Christensen var også med i modstandskampen under besættelsen og døde ved et nakkeskud under dødsmarschen fra Stutthof. »Nådeskuddet« på de pommerske landeveje blev fældet af personer i samme uniformer som

de besættelsestropper, den nørrejske befolkning på samme tid tjente så villigt og lydigt – og med god profit – og de samme tropper som man nu igen samarbejder med. Leo Kari understregede dog i sit manifest, at alt ikke var håbløst. »Danmarks skulder havde enestående naturværdier, som kunne få egnen til at spille rollen som Nordeuropas grønne

lunge, hvis man undlod at forpeste luften med fabriksos og forgifte søer og hav med spildevand. Egnen var også stadig smuglernes, krybskytternes og hjemmebrændernes land! »Her lever endnu fri folk med værdighed og livsklogskab«, skriver Kari – og skrev til sidst direkte henvendt til ungdommen, at »livet er stort og rigt, forud for jer er gået rene hjerter, vær tillidsfulde og modige, da vil det ringes magt blive afsløret som papirtigre«. Og manifestet sluttede med et opråb for »et frit blomstrende, rigt og lykkeligt, anarkistisk, eksistentiaalistisk og situationistisk Thy!«

Den gamle kommunist og modstandskæmper vender op mod slutningen af 1960'erne sit håb mod de nye ungdomsoprørere og som også i egen kunst provokerer med »porno-skulpturer«. Men måske aner man også, at hans tid i Langvad er ved at slutte.

Manifestets slutning lyder nærmest som en beskrivelse af den Thy-lejr, der få år efter skal folde sig ud på Trægårdens sandede jord. Leo og Magda Kari bidrog sammen med et par andre kunstnere i august 1968 til den frie blomstring med »Danmarks første pornoudstilling«. Det var året før pornoens frigivelse. Leo havde skabt en serie mandsstore træskulpturer af kopulerende og erotisk opstemte menneskefigurer.

Hashrøgen

Det frie liv på Trægården var i længden ikke nok for den rastløse Leo Kari. Han længstes tilbage til hovedstaden – og det nye ungdomsoprør. I 1969 fik han et legat til at skrive en bog om de skandinaviske spaniensfrivillige og en lejlighed stillet til rådighed. Magda flyttede ind i en lejlighed i et andet kvarter. Hun havde også længe været ved at køre træ af livet i Langvad. Leos lejlighed blev hjemsted for nogle af de oprørske unge, som han kendte fra begyndelsen af 1960'erne. Erfaringer fra

krig, modstandskamp og politik samlet i ét menneske med en kunstnerisk åre – *det* var mere end sød musik for unge, der var i gang med at definere et oprør mod det bestående samfund. Leo var en karismatisk person, veltalende og overbevisende. Lejligheden var ofte indhyllt i hashrøg, og der blev handlet med euforiserende varer.

Leo Kari sad en overgang varetægtsfængslet i Vestre Fængsel sigtet for handel med hash. Politiet kunne dog ikke bevise, at han havde stået for handlen i lejligheden, og han blev løsladt uden dom. Fængselsopholdet betød, at han ikke kom med i planlægningen af Thy-lejren, som han ellers havde betinget sig over for Det ny Samfund, og han besøgte den heller ikke den følgende sommer. Fortiden i den spanske borgerkrig og begivenhederne under krigen begyndte at indhente ham. I 1971 begik hans kone, Magda, selvmord, og en deprimeret Leo Kari fik senere diagnosen kz-syndrom – kendt som posttraumatisk stress.

Efter Christianias oprettelse 1971 flyttede han ind i Fristaden og forsøgte at realisere flere projekter. Ifølge de lokale aviser i august 1972 blev han sat i forbindelse med planer om meditationsrejser til Indiens guruer, der var i høj kurs i disse år. Til formålet skulle anvendes et udrangeret DC7-fly fra Spies Rejser. Fly'et stod parkeret i Thisted Lufthavn. Det gamle fly var blevet købt af en lokal fabrikant, der havde planer om at indrette det til diskotek i Vestervig. Det blev dog ikke til noget, da han ikke kunne få myndighederne med på idéen.

En kilde med kendskab til lufthavnen og det tidligere Conair-fly er i dag mere end tvivlende over for Leo Karis planer. Flyet havde nemlig ikke store chancer for at komme på vingerne igen. Det var blevet fløjet til Tved på dispensation. Ikke desto mindre kan man i aviserne i august 1972 læse, at fabrikant Børge Johansen, Vestervig, havde solgt flyet til »The

Holding Compagni Global House, Christiania«, repræsenteret ved Leo Kari. Salgssummen var 40.000 kr. og heraf skulle Børge Johansen udrede 20.000 kr. for den lange parkering i Thisted Lufthavn. Han havde i sin tid givet 25.000 kr. for flyet, der i 1982 endte hos en skrothandler.

Lettelsen

Lenni Kari: »Ligesom andre krigsveteraner blev han indhentet af fortiden. I 1980 fik tilstanden et officielt navn og blev optaget på de amerikanske psykiateres diagnoseliste – de havde haft lejlighed til at studere den under Vietnam-krigen – under betegnelsen posttraumatisk stressforstyrrelse. Den viste sig hos min far ved en form for rastløshed, han kunne ikke finde sig til rette med dagligdagen efter at have været i krig det meste af tiden fra sit 18. til 27. år. Desuden var han det meste af sit liv plaget af et smertefuldt mavesår og i sine sidste år også af alvorlige psykiske forstyrrelser – han fik diagnosen maniodepressiv. Det

var en stor lettelse for mig at stifte bekendtskab med teorierne om posttraumatisk stressforstyrrelse. Jeg kunne holde op med at betragte min far som »et psykisk tilfælde« og se, at han led af nogle uundgåelige følger af alt for mange års alt for store belastninger – amerikansk forskning har vist, at 200-250 dage i kamp er nok til at skabe varige forstyrrelser«.

Leo Kari købte i sommeren 1974 en nedlagt landbrugsejendom på Råstrup Mark i Hundborg og havde flyttet en del af sine arbejdsredskaber til Thy. Det var meningen, at han det følgende forår ville slå sig permanent ned.

En aften i efteråret 1974 løste hans datter ham fra et løfte om ikke at begå selvmord.

Dagen efter tog Leo Kari livet af sig selv. Han blev 56 år.

Flemming Skipper

Født 1939. Lokalhistoriske bøger og artikler.

Kilder og henvisninger

Martin Nielsen: Rapport fra Stutthof. Gyldendal (1947).

Carsten Jørgensen: Fra Bjelkes Allé til Barcelona. Danske frivillige i Spanien 1936-39. Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck (1986).

Faldne i Danmarks Frihedskamp 1940-45. Red. Ib Damgaard Petersen. Gyldendal (1970).

Magda og Leo Kari: Der brænder endnu en Kerte. Dagbogsblade fra Besættelsestiden. Fremad (1965).

Leo Kari: De danske Spaniensfrivillige. Rosenkilde og Bagger (1952).

Leo Kari: Bag Spaniens Bjerge. En erindringsroman. Redigeret af Lenni Kari. Modtryk (1998).

Ole Sohn: Gustaf Munch-Petersen – og Den spanske Borgerkrig. Sohn (2007).

Lokalhistorisk Arkiv for Thisted Kommune.

Johannes Abildgaard Jacobsen: Livet Sang. Forfatterens Forlag (1937). Digte.

Johannes Abildgaard Jacobsen: Graa Hverdag. Forfatterens Forlag (1937). Digte.

Johannes Abildgaard Jacobsen: Evige Længsel. Georg Pors' Forlag, Thisted. (1942). Digte.

De satte livet på spil. DR 2006. TV-udsendelse om Leo Kari og Gustaf Munch-Petersen. Medvirkende Lenni Kari og Ursula Munch-Petersen.

Sven Arvid Birkeland: I krigens kølvand. Danske skæbner efter 2. verdenskrig. Gyldendal (2010).

Danskere i krig 1936-48. Red. Rasmus Mariager. Gyldendal (2009).

Klaus Ribbjerg: Esbern. Roman om de unge danske spaniensfrivillige. Gyldendal. (2005).

Rejse i dødens fodspor – beretning fra overlevende krigsfange (Villy Fuglsang). Forlaget Emil (2001).

Hans Mortensen: »Manden der snød døden«. Weekendavisen 26.09.2003